

<https://doi.org/10.15407/etet2025.04.099>

УДК: 338.431-043.94:330.34](477)

JEL: A13

**Олена Бородіна,
Ігор Прокопа**

ПЕРЕДУМОВИ І НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРОУТВОРЮЮЧИХ ОПОР АГРО-СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

У статті показано, що базовою умовою формування структуроутворюючих опор агро-сільського розвитку України є подолання суперечностей між соціальною справедливістю й економічною ефективністю у сільському господарстві. Розглянуто основні положення концепції соціальної справедливості з акцентом на їх забезпечення в сільській місцевості. Наголошено на важливості досягнення просторової справедливості на сільських територіях, яка передбачає створення умов для використання земельних та інших локальних ресурсів для збереження сільського способу життя та захисту сільського соціуму від експансії промислового сільського господарства. Метою роботи є розкриття сучасного змісту економічної ефективності та соціальної справедливості господарювання на землі та можливостей подолання суперечностей між ними. Дано сутнісну характеристику співвідношення між результативністю, соціальною

Бородіна Олена Миколаївна (olena.borodina@gmail.com) д-р екон. наук, проф., акад. НАН України; завідувач відділу економіки і політики аграрних перетворень Державної установи "Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України". *Сфера наукових інтересів*: розробка концептуальних засад формування національно вкоріненої агропродовольчої системи. ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9937-5907>

Прокопа Ігор Васильович (iprokopa@ukr.net) д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НААН України; голов. наук. співробітник відділу економіки і політики аграрних перетворень Державної установи "Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України". *Сфера наукових інтересів*: теоретичні та прикладні аспекти сільського розвитку. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3681-2655>

Стаття підготовлена в межах виконання двох НДР: наукового проєкту "Формування структуроутворюючих опор воєнно-повоєнного економічного розвитку України". Державний реєстраційний номер: 0125U000280 та "Конвергентна еволюція політики сільського розвитку в Україні". Державний реєстраційний номер: 0125U000983.

Цитування:

Бородіна, О.М., & Прокопа, І.В. (2025). Передумови і напрями формування структуроутворюючих опор агро-сільського розвитку в Україні. *Економічна теорія*, (4), 99–113. <https://doi.org/10.15407/etet2025.04.099>

Borodina, O., & Prokopa, I. (2025). Prerequisites and directions for developing structural foundations of agricultural and rural development in Ukraine. *Ekonom. teor. – Economic theory*, (4), 99–113. <https://doi.org/10.15407/etet2025.04.099>

© Видавець Державна установа "Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України", 2025.
Стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>)

ними й екологічними наслідками господарської діяльності трьох типів виробників сільськогосподарської продукції в Україні: капіталістичного, підприємницького (фермерського) та селянського. Зазначено, що основними напрямками формування структуроутворюючих опор агро-сільського розвитку в Україні є обмеження корпоративної влади капіталістичного і зміцнення спроможностей фермерського й селянського типів господарювання, зокрема посилення впливу держави на дотримання права громадян на продовольство вітчизняного виробництва, поширення співпраці між корпораціями, громадянським суспільством, селянами і фермерами у виконанні цього завдання, створення сприятливих умов для розвитку кластерного фермерства – взаємовигідного об'єднання малих виробників на основі кластеризації.

Ключові слова: соціальна справедливість, економічна результативність, агро-сільський розвиток, корпоративний сектор, селянські господарства, кластерне фермерство.

PREREQUISITES AND DIRECTIONS FOR DEVELOPING STRUCTURAL FOUNDATIONS OF AGRICULTURAL AND RURAL DEVELOPMENT IN UKRAINE

Olena Borodina, dr. econ. sciences, prof., Acad. NAS of Ukraine, head of the Department of Agricultural Economics and Policy reforms of the State Organization "Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine", 26, Panasa Myrnoho str., Kyiv, 01011, Ukraine. Research interests: development of a conceptual framework for the development of a nationally rooted agri-food system. ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-9937-5907>

Ihor Prokopa (iprokopa@ukr.net), dr. econ. sciences, prof., Corresponding Member NAAS of Ukraine, Chief Researcher of the Department of Agricultural Economics and Policy reforms of the State Organization "Institute for Economics and Forecasting of the National Academy of Sciences of Ukraine", 26, Panasa Myrnoho str., Kyiv, 01011, Ukraine. Research interests: theoretical and applied aspects of rural development. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3681-2655>

The study addresses the fundamental challenge of reconciling social justice with economic efficiency as a prerequisite for establishing structural foundations of agri-rural development in Ukraine. The research examines key principles of social justice with particular emphasis on their implementation in rural contexts. Special attention is given to spatial justice in rural areas, which encompasses the protection of land and local resources to sustain rural livelihoods and safeguard rural communities against industrial agricultural expansion. The study aims to elucidate the contemporary dimensions of economic efficiency and social justice in land management, and to identify pathways for resolving inherent tensions between these principles. An essential characterization is provided of the relationship between productivity, social and environmental consequences of economic activities across three types of agricultural producers in Ukraine: capitalist, entrepreneurial (farming), and peasant. The findings indicate that establishing robust structural foundations for agri-rural development in Ukraine requires constraining corporate dominance within the capitalist agricultural sector and strengthening the capacity of farming and peasant systems, particularly enhancing state influence on ensuring peoples' right to domestically produced food, expanding cooperation between corporations, civil society, peasants and farmers in fulfilling this task, and creating favorable conditions for developing cluster farming, that is, mutually beneficial associations of small producers based on clusterization principles.

Keywords: social justice, economic efficiency, agri-rural development, corporate sector, farming households, cluster farming.

Аграрний сектор економіки України в умовах війни робить вагомий внесок у забезпечення стійкості держави і суспільства, але через руйнування і втрати, спричинені воєнними діями, а також нагромаджені в по-

The research presented in this article was prepared within the framework of two research projects: "Formation of Structure-Forming Pillars of Ukraine's Wartime and Post-War Economic Development" (State Registration Number: 0125U000280) and "Convergent Evolution of Rural Development Policy in Ukraine" (State Registration Number: 0125U000983).

передні роки структурні деформації йому дедалі важче гарантувати продовольчу безпеку країни і зберігати позиції на глобальних ринках. Подальший його розвиток вимагатиме істотних змін у державній аграрній політиці, суспільному ставленні до нього, поведінці виробників сільськогосподарської продукції і продовольства, засадничою умовою яких є усвідомлення, а відтак і подолання суперечностей між економічною ефективністю та соціальною справедливістю в сільському господарстві.

У сучасному світі справедливість розглядається не як щось абстрактне, а як конкретне поняття, орієнтоване на формування колективної відповідальності за майбутнє людини і планети. На початку 2000-х років Організація Об'єднаних Націй наголосила на необхідності подолання нерівності як рушійної сили дотримання соціальної справедливості, трудових прав та гендерної рівності людей. Сьогодні це бачення лежить в основі Порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року і закріплено в Цілях сталого розвитку (ЦСР 10) – скорочення нерівності всередині країн та між ними, тобто у просторовому вимірі.

Незважаючи на певні здобутки у ключових питаннях справедливості в глобальному масштабі, нерівність посилюється в локальному вимірі, зокрема через позбавлення громад та людей права на засоби існування на сільських територіях. Про це свідчать глибина і розмах сучасної хвилі захоплення сільськогосподарських земель і ресурсів сільських територій в усіх регіонах світу, що створює реальні загрози дотриманню прав людини. Україна, де відбулася безпрецедентна концентрація землекористування у незначній кількості господарських формувань, є одним із учасників цього процесу. Орієнтація цих формувань на максимізацію прибутку призводить до загострення суперечності між економічною ефективністю і соціальною справедливістю в агро-сільській сфері, що виражається в порушенні базових прав селян, викладених у відповідній Декларації ООН¹. Передусім це унеможливлення доступу селян до зайнятості та отримання гідного доходу у сільському господарстві за місцем проживання, порушення права на чисте довкілля через хвиляче використання природоресурсного потенціалу сільських територій, на якісне і безпечне продовольство власного виробництва. Зазначене доповнюється негативними наслідками реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади в Україні, за якого відбулось погіршення умов доступу сільських мешканців і працівників до суспільних благ та послуг. Необхідність вирішення зазначених та інших цивілізаційних проблем посилює увагу наукової спільноти до розроблення відповідних теоретичних конструктів та практичних механізмів руху у напрямі справедливого розвитку аграрного виробництва і сільського соціуму для упередження соціальних конфліктів та захисту суспільства від потенційних потрясінь.

¹ General Assembly. (2019, 21 January). United Nations Declaration on the Rights of Peasants and Other People Working in Rural Areas. A/RES/73/165. <https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/UN%20Declaration%20on%20the%20rights%20of%20peasants.pdf>

Співвідношення між соціальною справедливістю й економічною ефективністю людської діяльності у її різних сферах у різні історичні періоди проявлялось по-різному. В його контексті розвинулись дослідження процесів становлення і розвитку соціальної відповідальності, соціальної згуртованості тощо, а відтак і соціалізації економіки (Геєць, 2020; Біла, & Сандугей, 2021), економічної соціалізації, яка має стати однією з опор воєнно-повоєнного розвитку України (Геєць, 2025). Суперечлива єдність соціальної справедливості й економічної ефективності як чинник еволюціонування економічних систем, механізми подолання суперечності між ними в соціально-трудої сфері та окремих секторах економіки, правове забезпечення цього процесу розкриті в колективній монографії, авторами якої є А. Гриценко, Е. Лібанова та ряд інших вчених Секції суспільних і гуманітарних наук НАНУ (2019). Що ж стосується досліджень соціальної справедливості та економічної ефективності в агропродовольчій сфері, то вони стосуються головним чином соціальної відповідальності сільськогосподарських підприємств (Сіренко та ін., 2020; Яців, Кушка, 2022; Мостенська, & Рихлівський, 2025) безвідносно до економічних результатів і способів її реалізації. **Метою статті** є ідентифікація суперечностей між економічною результативністю та соціальною справедливістю в сучасному агро-сільському секторі України та визначення можливостей подолання цих суперечностей у його воєнно-повоєнному розвитку.

Вважається, що поняття соціальної справедливості як рушія прогресу вперше з'явилося в західній думці в середині XIX століття і уособлювало вияв протесту проти експлуатації та необхідності поліпшення становища людини у капіталістичній системі. Соціальна справедливість сприймалася європейцями того часу як революційне гасло, що втілює ідеали прогресу та солідарності. В концептуальному ж плані це поняття стало більш чітко визначеним, коли було проведено розмежування між соціальною та економічною сферами і "коли ряд економістів переконалися, що їхнім обов'язком є не лише описувати явища, але й пропонувати критерії для розподілу результатів людської діяльності"².

Зазвичай виділяють три парадигми справедливості – віддавальну, розподільну та мінову (Гаврилова, 2009). Згідно з віддавальною парадигмою, справедливість не в тому, щоб порівнювати одного з іншим, а в тому, щоб оцінювати кожного відповідно до певного об'єктивного стандарту. Розподільна пов'язана з розподілом матеріальних благ, почестей тощо відповідно до заслуг. Мінова парадигма полягає в тому, що суспільна справедливість – це вільний обмін на основі взаємної вигоди та добровільності. Суспільство є механізмом універсального обміну, а державне втручання допустиме виключно для протидії обману та насильству.

Наразі найбільш затребуваною є розподільна парадигма справедливості, яка була теоретично обґрунтована в працях Джона Ролза (2010). Автор запропонував вирішувати проблему соціально справедливого розподілу благ у суспільстві, використовуючи варіант концепції суспільного

² United Nations. (2006). *Social Justice in an Open World: The Role of the United Nations*. ST/ESA/305. P. 12. <https://www.un.org/esa/socdev/documents/ifsd/SocialJustice.pdf>

договору і прийшов до висновку, що у змістовному плані справедливість базується на двох принципах: (1) усі учасники договору мають однакове право на максимальну свободу, сумісну зі свободою інших; (2) соціальна та економічна нерівність, пов'язана з позиціями та посадами, відкритими для всіх на умовах чесної рівності шансів, має бути раціонально очікуваною перевагою кожного. Перше співвідноситься з реалізацією ключових прав і свобод громадян, друге – із розподілом доходів, багатства, а також із громадськими інститутами, які забезпечують такий розподіл (Rawls, 1999. Р. 4–5).

В європейській системі цінностей панівним теоретичним конструктом справедливості є суспільство егалітарної справедливості, основний принцип якої – ідея рівності шансів, що ґрунтується на розподільній парадигмі. У практиці діяльності ООН соціальна справедливість також розуміється як справедливість розподілу. У низці міжнародних документів, включаючи Копенгагенську декларацію та Програму дій, прийняту під час Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань соціального розвитку 1995 року, посилення на соціальну справедливість є особливо значущим³. Організація Об'єднаних Націй прагне відновити цілісність і привабливість соціальної справедливості, інтерпретованої саме як справедливість розподілу.

У контексті захисту прав людини соціальна справедливість розглядається з точки зору нерівності. Нерівність – це диференціація людей за різними ознаками, а саме: нерівності у матеріальному забезпеченні, доходах, володінні власністю, можливостях, суспільному статусі, у доступі до соціальних благ, споживанні тощо. У традиційному розумінні нерівність в доходах є визначальною серед її різних проявів з огляду на те, що всі інші прояви є передумовою або наслідком виникнення та подальшого відтворення нерівності (Бородіна та ін., 2021. С. 9). Такий підхід важливий з огляду на два аспекти. З одного боку, несправедливий розподіл вироблених продуктів і доходів серед членів суспільства гальмує розвиток економіки та загрожує економічній свободі, сприяючи формуванню олігархії. З іншого – загальним базисом концепції соціальної справедливості стає ідея прав людини, тобто визнання однакового поводження з людьми і відмова від привілеїв, пов'язаних з будь-якими ознаками, незалежно від місця їх просторової локації.

Досягнення цілей розвитку ООН залежить від умов життєдіяльності людей у різних частинах світу, регіонах і місцевостях, що є головною причиною уваги, яка зараз приділяється концепції просторової справедливості. В умовах корпоративного наступу на права людини надзвичайно важливо підкреслити просторовість справедливості та несправедливості в усіх географічних масштабах – від місцевого до глобального. Відомий американський урбаніст Соджа стверджує: якщо справедливість розглядати у просторовому вимірі, то це не лише збагачує її теоретичне розуміння, а й може відкрити нові уявлення, які поширюють практичні знання на більш ефективні дії для досягнення більшої справедливості та демократії, і, нав-

³ Там само. Р. 13.

паки, не роблячи просторового явним і стверджувальним, ці можливості не будуть настільки очевидними (Soja, 2009, Point 2).

Соціальна і просторова справедливість – комплементарні теоретичні концепції; у поєднанні вони доповнюють розуміння прояви одна одної. Соціальна справедливість орієнтована на розподіл ресурсів між соціальними групами, а просторова – на географію розподілу в межах функціонування людських спільнот. Для сільських територій це розподіл у просторі соціально оцінених (з позиції суспільного добробуту) ресурсів локального розвитку, передусім земельних. Надзвичайна важливість використання локальних ресурсів для розвитку сільських територій зумовлена тим, що вони є єдино необхідними для збереження сільського способу життя, захисту сільського соціуму та сільських поселень, які страждають від національних і глобалізаційних тенденцій, пов'язаних з нарощенням промислового сільського господарства, надконцентрацією та загарбанням земель, кліматичними змінами тощо (Бородіна та ін., 2020).

У літературі виділяють різні форми просторової справедливості, серед яких перерозподільча та міжгенераційна (Uwayezu, Walter, 2018. P. 6). *Перерозподільча* справедливість спрямована на доступність просторових ресурсів усім користувачам, враховуючи бідних та людей із обмеженими можливостями, або рівні можливості користування ними для особистих потреб. *Міжгенераційна* форма зосереджується на загальних аспектах потреб людини у розвитку та процвітаючому суспільстві через належні інституції, що дозволяють користувачам ресурсів виживати і виокремлювати частину цих ресурсів для майбутніх поколінь. Просторова справедливість є не заміною чи альтернативою соціальної, а радше способом розгляду справедливості з критичної просторової перспективи (Iveson, 2011).

Дослідження різних видів просторової справедливості для сільських територій розглядає доступ сільських спільнот і виробників сільськогосподарської продукції до локальних ресурсів, особливо до землі, через повагу і захист прав усіх місцевих мешканців на ці ресурси. Перерозподільча справедливість тут означає такий розподіл ресурсів або прав на них, за якого вони використовувалися б в інтересах усіх членів громади. Це може сприяти доступу до ресурсів найбільш вразливим верствам населення – бідним та іншим особам, які позбавлені такого доступу через несправедливі схеми їхнього перерозподілу та процеси просторової організації, зокрема в інтересах великого капіталу. Міжгенераційна (між поколіннями) справедливість (Gutwald et al., 2014. P. 5–7) на сільських територіях пропагує повагу до прав людини на локальні ресурси, передусім на землю, в межах традиційної культури буття. Усі сільські мешканці, зокрема молодь і діти, мають базові права на життя в місці народження, спадщини або власного вибору. Це передбачає доступ до землі як передумову для виживання сільських домогосподарств, завдяки якому вони забезпечують засоби для існування за місцем проживання для нинішніх і прийдешніх поколінь селян. Досягнення цієї форми просторової справедливості може покращити безпеку землеволодіння для сільської молоді, що сприятиме збереженню сільського способу життя, традиційних знань, культури тощо.

Коли процеси нарощення аграрного виробництва базуються на нео-ліберальних підходах, вони породжують численні випадки просторової несправедливості, які призводять до незахищеності землекористування та землеволодіння для сільських мешканців. Ці люди вилучаються з процесів аграрного і сільського розвитку та позбавляються можливостей використання своїх реальних прав через несправедливу компенсацію за відчуження їх від права ефективного землекористування (вимушеної здачі землі в оренду), або вимушений продаж земельних ділянок. У кінцевому підсумку це призводить до концентрації в руках багатих людей земельних ресурсів, їх комодифікації – перетворення землі у звичайний товар для вільної ринкової купівлі-продажу. У процесі просторового розвитку на засадах справедливості особлива увага акцентується на подоланні вилучення та на інклюзії бідних і малозабезпечених груп сільського населення. Іншими словами, дотримання принципів просторової справедливості в агро-сільському розвитку збільшує безпеку власності в межах системи земельних відносин, передусім для бідних і малозабезпечених груп населення (De Souza, 2001).

Таким чином, на сільських територіях просторова справедливість досягається завдяки заходам і програмам, що покликані задовольнити базові потреби усіх селян. До цих потреб відносять рівний, недискримінаційний і незаангажований доступ до місць прикладання праці, належного розселення, базової інфраструктури та послуг, що є невіддільними від доступу до земельних ресурсів. Усі сільські мешканці мають право на задоволення цих потреб. Їхні права не повинні порушуватись в інтересах агробізнесу або забезпечення соціоекономічного статусу окремої категорії людей чи соціальних груп (Бородіна та ін., 2020). Тобто розвиток агро-сільської сфери на засадах соціальної і просторової справедливості передбачає реалізацію фундаментальних прав людини, сприяє інклюзивності сільського розвитку, спрямованого на зниження економічних нерівностей та соціальної поляризації, які є наслідком неоліберальних трансформацій.

Дотримання принципу соціальної справедливості господарювання в агро-сільській сфері вимагає також врахування особливого значення та відповідальності цієї сфери щодо продукування ряду суспільних благ, зокрема таких як збереження і поліпшення якості природних ресурсів та довкілля, особливо ж земель сільськогосподарського призначення, які, перебуваючи у приватній власності, залишаються національним надбанням; формування продовольчої безпеки на регіональному й національному рівнях; забезпечення розвитку економічного потенціалу територіальних громад та соціальної сфери сільських територій (Яцив, & Кушка, 2022).

Сучасні суперечності економічної результативності та соціальної справедливості в аграрному секторі України та напрями їх подолання. Дослідження сучасних суперечностей між економічною результативністю та соціальною справедливістю в аграрному секторі України вимагає врахування особливостей його виробничо-організаційної структури, яка поєднує три економічні типи сільськогосподарського виробництва: капіталістичний, підприємницький і селянський. *Капіталістичний* тип

представлений переважно сільськогосподарськими підприємствами, значна частина яких входить до корпоративних формувань (агрохолдингів), *підприємницький* – фермерськими господарствами, *селянський* – господарствами населення (домогосподарствами, що ведуть сільськогосподарську діяльність), серед яких визначальна роль належить особистим селянським господарствам. У 2021 році частка сільськогосподарських підприємств у валовій продукції сільського господарства становила 55%, фермерських господарств – 13%, господарств населення – 32%⁴.

За Я.Д. ван дер Плугом, визначальними рисами капіталістичного типу сільського господарства є великі обсяги землекористування, майже виключно наймана робоча сила, організація виробництва на базі господарств, поєднаних у мережі, а метою діяльності – максимізація прибутку. Підприємницький тип базується на використанні вагомих матеріальних і фінансових ресурсів, виробництво достатньо спеціалізоване, підпорядковане вимогам ринку, спрямоване на нарощування обсягів продукції. Селянський тип опирається на зрівноважене використання природних ресурсів; селяни намагаються обмежити свою залежність від ринку, їхня діяльність спрямована на збереження і підвищення якості сільського способу життя (Śpiewak, 2015. Р. 198).

Розрізняють також два *технологічних* типи сільського господарства – індустріалізований і зрівноважений (екологічний, сталий). Індустріалізований характеризується безпосереднім і керованим втручанням людини в живі організми та екологічні системи, масштаби якого дедалі збільшуються. Зрівноважене сільське господарство охоплює напрями екологічного виробництва, альтернативних агропродовольчих концепцій (веганістичної, макробіотичного вирощування і т. ін.), обмеженого втручання людини у вирощування рослин до необхідного мінімуму (пермакультура тощо). Між зазначеними двома типами перебуває інтегроване сільське господарство, що має ознаки кожного з них, але не досягає їхніх крайніх характеристик (Kowicki, 1997. Р. 26). Міжнародний та й вітчизняний досвід свідчать про те, що крайні характеристики індустріалізованого виробництва притаманні капіталістичному, а зрівноваженого – селянському типам сільського господарства. Зарубіжні вчені зазначають, що наслідком поширення індустріалізованого сільського господарства є зникнення села як соціально-територіальної підсистеми суспільства: це завжди веде до зіткнення з поселенською мережею та призводить або до ліквідації сіл внаслідок планової корекції розселення, або до не спланованої, але фактичної деградації природно-ландшафтних і оздоровчих якостей середовища та урбанізації села (Kowicki, 1997. Р. 32–35).

В Україні розвиток *капіталістичного типу* сільського господарства, який всебічно підтримувався державою, сприяв підвищенню економічної ефективності галузі на основі індустріалізації, інтенсифікації та орієнтації виробництва на світові аграрні ринки. При цьому багато сільськогосподар-

⁴ Держстат України. (2022). *Сільське господарство України, 2021*. С. 44.
https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/07/Arch_sq_zb.htm

ських підприємств відмовлялися від ведення тваринництва і зосереджувались на вирощуванні декількох найприбутковіших культур. Виробництво тут здійснюється на основі оренди земельних ділянок селян, нерідко із застосуванням ґрунто- і екологовиснажливих технологій, і дедалі більше без залучення місцевих сільських жителів.

Це спричиняє галузеві і продуктові деформації в сільськогосподарській структурі, деградацію земельних угідь, забруднення вод і повітря, втрату біорізноманіття, знелюднення і занепад сільських територій, з яких "вимивається" створена тут додана вартість. Співвідношення між рослинництвом і тваринництвом, яке у збалансованій сільськогосподарській галузі за вартістю валової продукції мало б бути приблизно 50:50 %, у 2021 році в сегменті сільськогосподарських підприємств становило 86:14 %. Фахівці відзначають надмірне антропогенне навантаження на навколишнє середовище в Україні, яке у кілька разів перевищує показники розвинених країн, незбалансовану хімізацію сільського господарства, його монокультуризацію тощо; за оцінками експертів, українські землі у 2010–2020 роках втратили 30% гумусу⁵. Суперечність між економічною ефективністю і соціальною справедливістю господарств капіталістичного типу проявляється і в тому, що негативні наслідки їхньої діяльності завдають шкоди не лише сільському сектору, а й усьому суспільству, оскільки руйнують просторово-природне середовище його відтворення.

Фермерські господарства (ФГ) як представники *підприємницького типу* також мають на меті отримання прибутку, але вони повніше соціально орієнтовані. Ключовою ознакою фермерства вважається сімейна форма господарської діяльності, яка відтворює і нарощує людський потенціал села. За визначенням ФАО у цих господарствах сім'я і сільськогосподарське виробництво пов'язані між собою, спільно розвиваються та поєднують економічні, соціальні, культурні, природоохоронні функції (*Poczta et al.*, 2015. Р. 61). У Європейському Союзі поширена дефініція сімейного ФГ як місця праці та джерела доходу для селянина і водночас виробництва товарної продукції для суспільства. У США вважають, що їхнє фермерство, окрім забезпечення країни продовольством, виконує іншу, не менш важливу для держави функцію: турботою про сімейну ферму воно зберігає колонізовані (обжиті) земельні простори, природу, мораль і культуру, конфесійне різноманіття та вікові традиції (*Черняков*, 2012, С. 89). За даними ФАО, у світі понад 80% суб'єктів господарювання у сільському господарстві є сімейними фермерськими господарствами.

В Україні у довоєнному 2021 році нараховувалось 26,6 тис. зареєстрованих фермерських господарств, які мали в користуванні земельні угіддя, – мізерний показник порівняно з іншими європейськими країнами, де кількість таких господарств становить сотні тисяч, а в окремих, наприклад у Польщі, – більше мільйона. Однак він не відображає реальної чисельності вітчизняного фермерського сегмента у викладеному вище розумінні

⁵ Укрінформ. (2021). *Як Україні не втратити родючі чорноземи.* <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3369122-ak-ukraini-ne-vtratiti-roduci-cornozemi.html>

фермерства. З одного боку, низка ФГ не виконує притаманних фермерству функцій: одні господарюють на засадах масового використання найманої праці, деякі здають свої земельні масиви в оренду⁶. З іншого боку, насправді фермерськими є частина домогосподарств. За нашими підрахунками, їх кількість на початку 2020-х років досягала 600 тисяч: 13% від кількості домогосподарств, які займалися сільськогосподарською діяльністю (Бородіна та ін., 2021. С. 20–21).

Соціальну спрямованість вітчизняного фермерства засвідчують такі його характеристики. Використовувані ним землі повністю або частково перебувають у власності та/або довічному користуванні господарств, що спонукає до їх екологоощадливого використання. Фермери і члени їх сімей, як правило, працюють у своєму господарстві, а за потреби залучають найманих працівників з-поміж місцевого населення. Завдяки вирощуванню трудомістких культур, веденню традиційного тваринництва фермерський (підприємницький) тип господарювання зберігає більшу, ніж капіталістичний, кількість робочих місць на селі. Як місцеві жителі, фермери також охочіше і оперативніше беруть участь у вирішенні проблем сільських спільнот, представників вразливих категорій населення тощо.

Селянський тип господарювання в Україні представлений сільськогосподарською діяльністю домогосподарств. На початок 2022 року земельні угіддя мали у власності 3,4 млн (34,4%) міських і 4,6 млн (98%) сільських домогосподарств. Значну частину цих угідь становили ділянки (паї), отримані чи успадковані за результатами земельної реформи 1990-х років. Понад 70% загальної площі земель, що належали сільським домогосподарствам, здавались в оренду, понад 13% використовувались з метою вирощування продукції для власних потреб і на продаж, 16% – для вирощування продукції лише для власних потреб⁷.

Головною особливістю селянських господарств, як довів свого часу видатний аграрний економіст О. Чаянов, є те, що їхня діяльність не ґрунтується на відносинах праці і капіталу: праця тут не наймана, а "капітал" – земельна ділянка, сільськогосподарські тварини, будівлі, знаряддя праці тощо – не є капіталістичним у марксистському розумінні (не "вартістю, що приносить додану вартість"). Відповідно, якщо капіталістичне підприємство прагне максимізувати прибуток, тобто різницю між вартістю продукції і витратами на неї (включаючи витрати на оплату праці), то селянське господарство – максимізувати валовий (трудоий) дохід – різницю між вартістю продукції і витратами на сировину. Селянські господарства часто функціонують способом, який кардинально відрізняється від капіталістичних підприємств: за умов, коли капіталістичні підприємства банкрутують, вони можуть збільшувати трудозатрати, продавати продукцію за зниженими

⁶ Біленко, С. (2017). Фермерство як бізнес: хто такі українські фермери і з якими проблемами вони стикаються. <https://delo.ua/business/fermerstvo-jak-biznes-hto-taki-ukrajinski-fermeri-i-z-jakimi-pro-334838/>

⁷ Держстат України. (2022). Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2022 році. С. 48. https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/sdhd_22.pdf

цінами, не отримувати жодних прибутків і продовжувати сільськогосподарську діяльність (ван дер Плуг, 2017. С. 7).

Сучасні представники селянського типу господарювання за демографічними, технічними характеристиками, виробничою структурою тощо відрізняються від тих селянських господарств, які досліджував О. Чайнов. Але сутність, мотиви і соціоекономічні риси їхньої сільськогосподарської діяльності залишаються незмінними; соціальна складова в ній превалює над економічною. Представники цього типу задовольняють свої базові людські права, коли господарюють на власних земельних угіддях, застосовують ресурсощадні й екологічнобезпечні технології, дбайливо ставляться до довкілля як елементу свого життєвого середовища; використання сучасних технічних засобів вони поєднують із збереженням хліборобських традицій.

Існуючий нині в Україні явний дисбаланс сил в аграрній структурі на користь капіталістичного типу господарювання надає корпораціям визначальну економічну владу, яка в останні два десятиліття супроводжувалася посиленням їх політичної влади. Обмеження корпоративної влади є необхідною умовою створення сталої національно укоріненої агропродовольчої системи із структуроутворюючою опорою на правах людини, передусім – праві на продовольство вітчизняного виробництва. Економічно та соціально стійку агропродовольчу систему неможливо побудувати, якщо селяни і фермери залежатимуть від волі великих корпорацій і не будуть мати надійного доступу до ринків, нових знань та участі.

Водночас право на продовольство не може бути гарантоване лише виробничою системою: в першооснові його дотримання – відповідальність держави. Забезпечення державою права людини на продовольство включає кілька ключових принципів: (1) підзвітність уряду; (2) участь громадськості; (3) інституційне середовище, сприятливе для дрібнотоварного селянсько-фермерського виробництва продовольства і продовольчого самозабезпечення; (4) наявність аналітичної бази, яка враховує вразливість і дискримінацію в агропродовольчій сфері; (5) міцний зв'язок між агропродовольчою політикою та її наслідками для суспільного здоров'я (Chilton, Rose, 2009). Корпоративний сектор не може замінити відповідальність національних чи місцевих органів влади. Посилення спроможності держави виконувати свої зобов'язання перед людьми у гарантуванні їхніх прав може стати способом обмеження влади корпоративного сектора. При цьому уряду слід зрозуміти реальні переваги зміцнення селянського способу життя та дрібного фермерства для посилення гарантій у реалізації прав людини, а також їхніх переваг для продовольчої безпеки, збереження біорізноманіття та запобігання кліматичним змінам.

Для обмеження влади корпорацій необхідне також законодавче встановлення чітких критеріїв, умов і правил функціонування корпоративного сектора, прозорих і контрольованих з боку суспільства. Обмеження корпоративної влади в агро-сільській сфері також може бути забезпечено рівноправною співпрацею між корпораціями та громадянським суспільством, селянами і фермерами, дотриманням визначених Декларацією ООН прав селян та інших людей, що працюють у сільській місцевості. Це можливо за

одночасного посилення влади дрібнотоварного селянсько-фермерського сектору.

Одним із результативних механізмів згаданого процесу, який демонструє свою ефективність в розвинених та тих, що розвиваються, країнах світу є кластерне фермерство – взаємовигідне об'єднання фермерів і сільських домогосподарств на основі кластеризації. Кластерне фермерство – це сільськогосподарська практика, яка забезпечує створення ефекту масштабу шляхом організації та об'єднання малих виробників у певній географічній зоні на основі близькості їхніх сільськогосподарських ділянок. Підтримуваний державою процес переходу до кластерного фермерства – це сприяння комерціалізації дрібнотоварного сільського господарства для покращення засобів до існування дрібних фермерів, інтеграції їхнього виробництва в більш широкий ланцюг створення вартості, перетворення натурального сільського господарства на ринкову систему виробництва, яка поєднує економічну результативність та соціальну відповідальність.

Перехід на кластерне фермерство як шлях до поєднання економічної ефективності та соціальної відповідальності агро-сільського розвитку відкриває ринкові можливості для дрібних виробників різних організаційно-правових форм для зростання їхніх доходів завдяки інтеграції в ланцюги поставок високої вартості; гарантуванню стандартів безпеки та якості вироблюваної ними сільськогосподарської продукції і продовольства, що через посилення економічних і соціальних прав людини сприяє модернізації національної продовольчої системи; створенню додаткових місць прикладання праці за місцем проживання; розвитку регіональної інтеграції та місцевих агропродовольчих ринків.

Висновки

Суперечність між економічною ефективністю та соціальною справедливістю в аграрному секторі проявляється між потребою виробників сільськогосподарської продукції отримувати найбільшу вигоду від своєї діяльності та необхідністю виконання умов сталого сільського розвитку. Останнє передбачає на місцевому рівні дотримання прав сільських жителів на доступ до земельних й інших природних ресурсів як засобів виробництва та місць прикладання праці, гідний дохід та умови життя за місцем проживання тощо, а на регіональному і державному рівнях – продукування таких суспільних благ як збереження якості земельних й інших природних ресурсів, захист довкілля, формування стійких локальних і національної агропродовольчих систем.

В Україні функціонують три типи сільськогосподарського виробництва: капіталістичний, підприємницький і селянський. Домінує капіталістичний тип; прагнення до максимізації прибутку будь-якою ціною призводить у ньому до недотримання екологічних вимог, монокультуризації виробництва, мінімізації зайнятості сільського населення, "вимивання" з сільських територій створеної тут доданої вартості, що в кінцевому підсумку веде до занепаду сільського сектору суспільства. У підприємницькому типі зазначені негативні наслідки зведені до мінімуму, а в селянському соціальна

складова превалює над економічною – його метою є зрівноважене використання природних ресурсів, збереження і підвищення якості сільського способу життя.

Важливою умовою подолання суперечностей між економічною ефективністю та соціальною справедливістю в аграрному секторі є опора на політику, яка поважає та забезпечує дотримання прав людини, зокрема права на харчування. Реалізація цього права – не лише моральний імператив, а й обов'язок держави, виконання якого передбачає стійке забезпечення населення якісним, безпечним, різноманітним і доступним продовольством. Враховуючи визначальний вплив на виконання цього завдання селян та фермерів, а також важливість відновлення діяльності постраждалих від війни груп виробників продовольства, необхідно посилити їхню роль у формуванні й реалізації державної аграрної політики.

Для обмеження влади корпоративних структур та розширення можливостей суспільства впливати на вдосконалення аграрного сектору України потрібні кроки, спрямовані на розвиток співпраці держави, бізнесу, громад і громадян у виробництві й споживанні продовольства. Структуроутворюючою опорою позитивних змін тут може стати кластеризація. В аграрно-сільських кластерах є потенціал поєднання розділеної за цілями діяльності аграрного бізнесу, спрямованого на прибутковість, і сільського розвитку, націленого на розширення прав і можливостей людей, що мешкають і працюють на сільських територіях.

Література

1. Біла, І.С., & Сандугей, В.В. (2021). Соціалізація економічних суб'єктів як умова реалізації соціальних цілей суспільства. *Демографія та соціальна економіка*, 3(45), 120-135. <https://doi.org/10.15407/dse2021.03.120>
2. Бородіна, О.М. (Ред.). (2021). *Модернізація економічної політики розвитку сфер діяльності та ринків: Ч. 1. Аграрна політика для селянських фермерських господарств та їх об'єднань: світовий досвід для України* (О.М. Бородіна, Ред.). НАН України, Державна Установа "Інститут економіки та прогнозування НАН України". <https://ief.org.ua/publication/monohrafii/2021/modernizacija-ekonomichnoi-polityky-rozvytku-sfer-dijalnosti-ta-rynki-1>
3. Бородіна, О.М. (Ред.). (2021). *Просторова справедливість у землекористуванні та сталому сільському розвитку: Книга 1. Справедливість у доступі до земельних ресурсів і вигод від їх використання на сільських територіях* (О.М. Бородіна, Ред.). НАН України, Державна Установа "Інститут економіки та прогнозування НАН України". <https://ief.org.ua/publication/monohrafii/2021/prostorova-spravedlyvist-u-zemlekorystuvanni-ta-stalomu-silskomu-rozvytku>
4. Бородіна, О.М., Михайленко, О.В., & Фраєр, О.В. (2020). Землекористування та просторова справедливість у країнах Латинської Америки: уроки для України. *Економіка та прогнозування*, (4), 87–102. <https://doi.org/10.15407/eip2020.04.087>
5. Бородіна, О.М., Прокопа, І.В., Кирилюк, С.В., & Яровий, В.Д. (2020). Фонд розвитку сільських територій як фінансовий інструмент просторової справедливості в землекористуванні та сталому сільському розвитку. *Облік і фінанси*, 3(89), 122-130. [https://doi.org/10.33146/2307-9878-2020-3\(89\)-122-130](https://doi.org/10.33146/2307-9878-2020-3(89)-122-130)
6. Гаврилова, І.Н. (2009). Современные теории социальной справедливости. *Полития*, 1(52), 182-189. <https://doi.org/10.30570/2078-5089-2009-52-1-182-189>
7. Геєць, В. (2025). Трансформація змісту і структури економічної соціалізації у системі "державна – власність". *Економіка України*, 68(7(764)), 3–25. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.003>
8. Геєць, В.М. (2020). Соціалізація, соціальні інновації та соціальна взаємодія бізнесу й держави. *Український соціум*, 3(74), 9-23. <https://doi.org/10.15407/socium2020.03.009>
9. Інститут демографії та соціальних досліджень. (2019). *Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи*. НАН

України, Секція суспільних і гуманітарних наук. Київ.
https://idss.org.ua/arhiv/monografia_2019.pdf

10. Мостенська, Т.Л., Рихлівський, М.О. (2025). Реалізація практик корпоративної соціальної відповідальності українськими компаніями в умовах воєнного стану. *Агросвіт*, (6), 65-74. <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2025.6.65>; <https://nayka.com.ua/index.php/agrosvit/article/view/5913/5973>
11. Ролз, Д. (2010). *Теорія справедливості* (В.В. Целищев, Пер.). Изд. 2-е. Издательство ЛКИ. <https://surl.ln/tmnmvdy>
12. Сіренко, Н.М., Лункіна, Т.І., & Бурковська, А.В. (2020). Стратегічний підхід до формування соціальної відповідальності суб'єктів аграрного сектору економіки України. *Економіка АПК*, 27(10), 62-70. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202010062>
13. Черняков, В.А. (2012). Современные факторы модернизации аграрного сектора США. *США и Канада: экономика, политика, культура*, (11), 83-102.
14. ван дер Плуґ, Я.Д. (2017). Роль чаяновских идей в современном крестьянноведении и в искусстве сельского хозяйства. *Крестьянноведение*, 2(3), 6-27. <https://doi.org/10.22394/2500-1809-2017-2-3-6-27>
15. Яців, І., Кушка, П. (2022). Організаційно-економічний механізм формування соціальної відповідальності аграрних підприємств. *Аграрна економіка*, 15(1-2), 35-45. <https://doi.org/10.31734/agrarcon2022.01-02.035>.
16. Soja, E.W. (2009). The City and Spatial Justice.. *Space and Justice*, (1). <https://doi.org/10.4000/books.pupo.417>
17. Flávio A. M. De Souza (2001). Perceived security of land tenure in Recife, Brazil. *Habitat International*, 25(2), 175-190. [https://doi.org/10.1016/S0197-3975\(00\)00023-0](https://doi.org/10.1016/S0197-3975(00)00023-0)
18. Gutwald, R., Leßmann, O., Masson, T., & Rauschmayer, F. (2014). A Capability Approach to Intergenerational Justice? Examining the Potential of Amartya Sen's Ethics with Regard to Intergenerational Issues. *Journal of Human Development and Capabilities*. 15(4), 355-368. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/19452829.2014.899563>
19. Iveson, K. (2011). Social or Spatial Justice? Marcuse and Soja on the Right to the City. *City*, 15(2), 250-259. <https://doi.org/10.1080/13604813.2011.568723>
20. Kowicki, M. (1997). *Wies Przyszlosci Jako Alternatywa Osadnictwa Miasta*. Politehnika Krakowska im. Tadeusza Kosciuszki. https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/redo/resources/25834/file/suwFiles/KowickiM_WiesPrzyszlosci.pdf
21. Chilton, M., & Donald R. (2009). A Rights-Based Approach to Food Insecurity in the United States. *American Journal of Public Health*, 99(7), 1203-1211. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2696644/pdf/1203.pdf>
22. Poczta, W., Szuba-Baranska, E., Beba, P., & Czubak, W. (2015). Strukturalna i ekonomiczna różnorodność a możliwości rozwoju gospodarstw rodzinnych w UE. *Wies i Rolnictwo*. (1.1(166.1)), 59-77. <https://doi.org/10.53098/wir.2015.1.1.166.1/04>
23. Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice. Revised edition*. The Belknap Press of Harvard University Press. <https://giuseppicapograssi.files.wordpress.com/2014/08/rawls99.pdf>
24. Śpiewak, R. (2015). Globalne siły a nowa klasa chłopska. *Wies i Rolnictwo*. Warszawa, PL, (1.1 (166.1)), 197-204. <https://doi.org/10.53098/wir.2015.1.1.166.1/11>
25. Uwayezu, E., & De Vries, W. T. (2018). Indicators for Measuring Spatial Justice and Land Tenure Security for Poor and Low-Income Urban Dwellers. *Land*, 7(3), 84. <https://doi.org/10.3390/land7030084>

References

1. Bila, I.S., & Sandugey, V.V. (2021). Socialization of economic subjects as a condition for the realization of social goals of society. *Demography and Social Economy*, 3(45), 120-135. <https://doi.org/10.15407/dse2021.03.120>
2. Borodina, O.M. (Ed.). (2021). *Modernization of the economic policy of the development of spheres of activities and markets: Part 1. Agrarian policy for peasant farms and their associations: International experience for Ukraine*. Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine. <https://ief.org.ua/en/publication/monohrafii/2021/modernizacija-ekonomichnoi-polityky-rozvytku-sfer-dijalnosti-ta-rynkyv-1> [in Ukrainian].
3. Borodina, O.M. (Ed.). (2021). *Spatial justice in land use and sustainable rural development. Book 1. Justice in access to land resources and benefits from their use in rural areas*. Institute for Economics and Forecasting, National Academy of Sciences of Ukraine. <https://ief.org.ua/publication/monohrafii/2021/prostorova-spravedlivist-u-zemlekorystuvanni-ta-stalomu-silskomu-rozvytku> [in Ukrainian].
4. Borodina, O.M., Mykhailenko, O.V., & Fraier, O.V. (2020). Land use and spatial justice in Latin American countries: Lessons for Ukraine. *Economics and Forecasting*, (4), 87-102. <https://doi.org/10.15407/eip2020.04.087> [in Ukrainian].
5. Borodina, O.M., Prokopa, I.V., Kyryziuk, S.V., & Yaroyvi, V.D. (2020). Rural Areas Development Fund as a financial instrument for spatial justice in land use and sustainable rural development. *Accounting and Finance*, 3(89), 122-130. [https://doi.org/10.33146/2307-9878-2020-3\(89\)-122-130](https://doi.org/10.33146/2307-9878-2020-3(89)-122-130) [in Ukrainian].

6. Institute for Demography and Social Studies. (2019). *Economic efficiency vs social justice: Priorities for Ukraine's development at the stage of overcoming the crisis*. Section of Social Sciences and Humanities, National Academy of Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
7. Chernyakov, V.A. (2012). Modern factors of modernization of the US agricultural sector. *USA and Canada: Economy, Politics, Culture*, (11), 83–102 [in Russian].
8. Chilton, M., & Rose, D. (2009). A rights-based approach to food insecurity in the United States. *American Journal of Public Health*, 99(7), 1203–1211. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2007.130303>
9. De Souza, F.A.M. (2001). Perceived security of land tenure in Recife, Brazil. *Habitat International*, 25(2), 175–190. [https://doi.org/10.1016/S0197-3975\(00\)00023-0](https://doi.org/10.1016/S0197-3975(00)00023-0)
10. Gavrilova, I.N. (2009). Modern theories of social justice. *Polity*, 1(52), 182–189. <https://doi.org/10.30570/2078-5089-2009-52-1-182-189> [in Russian].
11. Gutwald, R., Leßmann, O., Masson, T., & Rauschmayer, F. (2014). A capability approach to intergenerational justice? Examining the potential of Amartya Sen's ethics with regard to intergenerational issues. *Journal of Human Development and Capabilities*, 15(4), 355–368. <https://doi.org/10.1080/19452829.2014.899563>
12. Heyets, V. (2025). Transformation of the content and structure of economic socialization in the system "state — property". *Economy of Ukraine*, 68(7), 3–25. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2025.07.003> [in Ukrainian].
13. Heyets, V.M. (2020). Socialization, social innovations, and social interaction of business and state. *Ukrainian Socium*, 3(74), 9–23. <https://doi.org/10.15407/socium2020.03.009> [in Ukrainian].
14. Iveson, K. (2011). Social or spatial justice? Marcuse and Soja on the right to the city. *City*, 15(2), 250–259. <https://doi.org/10.1080/13604813.2011.568723>
15. Kowicki, M. (1997). *Wież przyszłości jako alternatywa osadnictwa miasta*. Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki. https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/redu/resources/25834/file/suwFiles/KowickiM_WiesPrzyszlosci.pdf [in Polish]
16. Mostenska, T., & Rykhlivskiy, M. (2025). Implementation of corporate social responsibility practices of the Ukrainian company in the conditions of martial law. *Agrosvit*, (6), 65–74. <https://doi.org/10.32702/2306-6792.2025.6.65> [in Ukrainian].
17. Poczta, W., Szuba-Barańska, E., Beba, P., & Czubak, W. (2015). Strukturalna i ekonomiczna różnorodność a możliwości rozwoju gospodarstw rodzinnych w UE. *Wież i Rolnictwo*, 1.1(166.1), 59–77. <https://doi.org/10.53098/wir.2015.1.1.166.1/04>
18. Rawls, J. (1999). *A theory of justice* (Rev. ed.). The Belknap Press of Harvard University Press. <https://giuseppicapograssi.files.wordpress.com/2014/08/rawls99.pdf>
19. Rawls, J. (2010). *A theory of justice* (V.V. Tselishchev, Trans.; 2nd ed.). LKI Publishing House [in Russian].
20. Sirenko, N., Lunkina, T., & Burkovska, A. (2020). Strategic approach to the formation of social responsibility of Ukrainian agrarian economy subjects. *Ekonomika APK*, 27(10), 62–70. <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202010062> [in Ukrainian]
21. Soja, E. W. (2009). The city and spatial justice. *Justice Spatiale – Spatial Justice*, (1). <https://doi.org/10.4000/books.pupo.417>
22. Śpiewak, R. (2015). Global forces and a new peasant class. *Wież i Rolnictwo*, 1.1(166.1), 197–204. <https://doi.org/10.53098/wir.2015.1.1.166.1/11>
23. Uwayezu, E., & De Vries, W. T. (2018). Indicators for measuring spatial justice and land tenure security for poor and low income urban dwellers. *Land*, 7(3), 84. <https://doi.org/10.3390/land7030084>
24. van der Ploeg, J. D. (2017). The role of Chayanov's ideas in modern peasant studies and in the art of agriculture. *Peasant Studies*, 2(3), 6–27. <https://doi.org/10.22394/2500-1809-2017-2-3-6-27> [in Russian].
25. Yatsiv, I., & Kushka, P. (2022). Organizational and economic mechanism of formation of the social responsibility of agrarian enterprises. *Agrarian Economy*, 15(1–2), 35–45. <https://doi.org/10.31734/agrarecon2022.01-02.035> [in Ukrainian].

Надійшло до редакції / Received – 7 жовтня 2025 року / October 7, 2025

Прорецензовано / Reviewed – 9 жовтня 2025 року / October 9, 2025

Підписано до друку / Signed to print – 27 жовтня 2025 року / October 27, 2025